

De sjofar of de stem van God

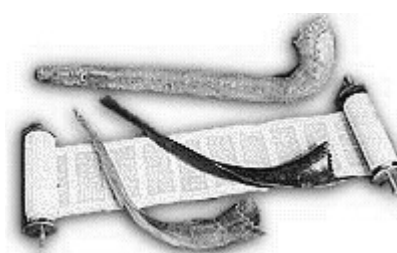
Erik Mertens

"Jahwe sprak nu tot Mozes: 'Ik kom tot u in een dichte wolk zodat het volk Mij met u hoort spreken en voor altijd vertrouwen in u zal krijgen.' (...) Op de derde dag, vroeg in de morgen, begon het te donderen en te bliksemen. Boven de berg hing een dichte wolk, machtig bazuingeschal weerklonk, en alle mensen in het kamp beefden van angst. (...) Heel het volk was met ontzetting geslagen. Bazuingeschal weerklonk, luider en luider. Mozes sprak, en de stem van God antwoordde hem.(...)" (Exodus, 19)

HET RAADSEL VAN DE SJOFAR

Iedere keer als het 'aaaaaaaoeoeoeoeoeoeoeoe' van de sjofar (de ramshoorn of de bazuin) weerklinkt, wordt het (met ontzetting geslagen) Joodse volk opgeroepen om het pact met God te vernieuwen. Van oudsher is het geluid van deze kromme blaashoorn innig verknoopt met de godsverhouding. Het mysterie daarvan is voor veel Joodse geleerden een uitgelezen onderzoeksobject.

Volgens de Joodse wetenschapper Immanuel Velikovsky weerklinkt in het bazuingeschal de Godsnaam zelf. Over de hele wereld zouden er in een ver verleden namen ontstaan zijn met de 'aaaoeoeoe'-klank als aanduidingen voor goden of belangrijke heersers. Volgens Velikovsky zou dat te maken hebben met de bijna-botsing, in 1445 voor Christus, van de aarde met de komeet Venus (waaraan hoornachtige uitsteeksels te zien waren, zodat men er meteen een stiergod mee associeerde). Het beven van de aarde en de loeiharde stormen golden als uiting van een goddelijke wil. Met de 'aaaoeoeoe'-klank van de eerste muziekinstrumenten, zoals de primitieve hoorns of zoals het snorrobot, werd het natuurgeweld (de stem van de wind, de donder of de kreten van de goden) nagebootst. Tegelijk werd de Godsnaam uitgesproken met het geloei van deze eerste instrumenten. Ook JHWH zou volgens de oude Hebreeuwse manuscripten zowel Jahweh als Jahwoe (Jahoe) kunnen betekenen.¹

diverse sjofars en een wetsrol...

bron: <http://members.lycos.nl/akkelies/hoorn0.htm>

Volgens Theodor Reik, door Freud onderscheiden als één van zijn meest beloftevolle leerlingen², weerklinkt in het bazuingeschal de stem van God zelf, eerder dan de naam van God. Hij verdedigt deze stelling in zijn studie "Das Schofar (Das Widderhorn)", die hij samen met drie andere studies in 1919 publiceerde in een verzamelbundel onder de titel "Probleme der Religionspsychologie I. Teil: Das Ritual (mit einer Vorrede von Prof. Dr. Sigmund Freud)".³

De rijkdom van deze studie is Jacques Lacan niet ontgaan. Lacan zegt er tijdens zijn seminarie over de angst in 1963 het volgende over: "Cette étude de Reik est d'un éclat, d'une brillance, d'une fécondité dont on peut dire que le style, les promesses, les caractéristiques de l'époque où elle s'inscrit se sont vus tout d'un coup éteints."⁴

Om het raadsel van de sjofar een beetje op te helderen moest Reik noodzakelijk "het donkerste gebied van de Joodse liturgie betreden; een terra incognita, met een oerwoud vergelijkbaar, ook door de godsdienstwetenschap zorgvuldig vermeden, rijk aan verwarrende, geheimzinnige, ja dikwijls unheimlich aandoende trekken(...)." ⁵ Reik voegt er onmiddellijk aan toe dat de grootste oplettendheid nodig is om zich te kunnen blijven oriënteren. Maar ondanks deze 'Aufmerksamkeit', waaraan het Reik allerminst ontbreekt, weet hij zich volgens Lacan op een gegeven moment toch niet meer zo goed te oriënteren met alle schatten

¹ Zie o.a. : A. Metselaar, 'En hij zal zijn engelen uitzenden met luid bazuingeschal...': Bazuinen en trompetten in het Oude- en het Nieuwe Testament, Eindscriprie 1° graads van de HBO-Theologie Windesheim te Zwolle, 2001 (verwijzing met de vriendelijke toestemming van de auteur). Zie ook: A. Metselaar, *De eerste hoorns en hun betekenis voor de prehistorische mens: een theoretische beschouwing*, <http://members.lycos.nl/akkelies/kaal.htm> (Op deze site van het Nederlandse Bazuin Centrum vindt je niet alleen verschillende interessante teksten, maar kan je ook diverse stoten op de sjofar beluisteren!)

² E. Jones, *Sigmund Freud Life and Work vol II Years of Maturity (1901-1919)*, London, Hogarth, 1955, p.221

³ T. Reik, *Probleme der Religionspsychologie I. Teil: Das Ritual*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag G.M.B.H., Leipzig und Wien, 1919. In het eerste nr. van Inwit, het nieuwe tijdschrift voor psychoanalyse van de NLS, zal een centrale passage uit de studie van Reik over de sjofar in vertaling worden opgenomen.

⁴ J. Lacan, *Le Séminaire livre X, L'angoisse*, Paris Seuil, 2004, p. 282.

⁵ T. Reik, *Ibid.*, p. 183. (onze vertaling)

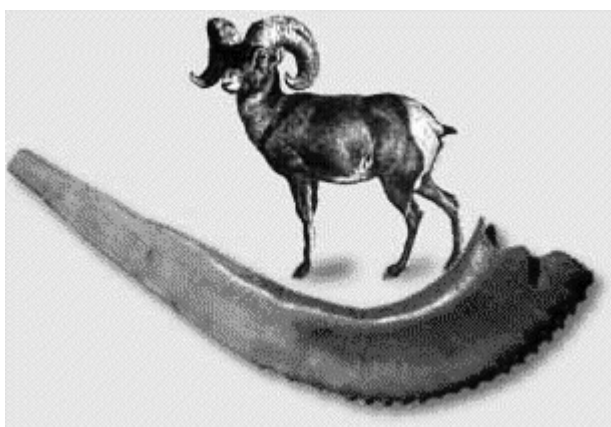
die hij verzameld heeft. Die desoriëntatie of verwarring van Reik heeft volgens Lacan te maken met wat hij een "louter analogisch gebruik van het symbool" noemt. Reik verdwaalt uiteindelijk in de details. Daar waar Lacan met zijn schema van de subjectdeling uitgaat van een « idéal de simplicité », waarvan het object a de rest is, verliest Reik zich inderdaad een stuk in een analogische redeneertrant.

Niettemin blijft Reik's studie een belangrijke referentie voor Lacan. De sjofar staat in zijn tiende seminarie model voor een nieuw object a: het object van de stem.

Maar laat ons eerst terugkeren naar de studie van Reik en de gebruiken en de functie van de sjofar.

"DIE BEDEUTUNG" VAN DE SJOFAR VOLGENS REIK

De sjofar is het Joodse woord voor een uit ramshoorn vervaardigd blaasinstrument. Eigenlijk betekent sjofar niet letterlijk "ramshoorn". Hij kan namelijk ook van een ander gehoord dier gemaakt worden. Maar toch wordt er bijna altijd de ramshoorn mee bedoeld. In het Oude en Nieuwe Testament wordt de sjofar een bazuin genoemd.

Sjofar, gemaakt van een ramshoorn

(bron: <http://members.lycos.nl/akkalies/horn01.htm>)

De gebruiken van de sjofar zijn heel uiteenlopend. Er wordt op geblazen om demonen te verdrijven of op een gevaar te wijzen (alarm- of signaalfunctie), bij de kroning van de koningen, bij de ban ("cherem"), bij het begraven van de doden, enz. In onze tijd staat het blazen op de sjofar echter vooral centraal tijdens twee belangrijke religieuze feesten van het Jodendom: Nieuwjaarsdag ('Rosh-Hashana') en Grote Verzoendag ('Yom Kippur').

De tonen van de ramshoorn klinken niet echt als muziek in de oren. Maar sinds de oudheid wekt het geluid van deze hoorn een niet te onderschatten affect op bij de luisteraar. Reik spreekt van een "Erschütterung" (een schok, trilling, ontsteltenis) of een "Erschrecken" (schrik, angst), en verder ook van een zekere "Zerknirschung" (berouw, wroeging).

De centrale vraag van Reik's studie is waarom de sjofar zo innig verknoopt is met dat ongewoon sterke affect. En om die vraag te kunnen beantwoorden hebben we volgens Reik de psychoanalyse nodig. Want alleen zij is in staat deze affectieve verknoping tussen het geluid van de sjofar en oude, onbewuste sporen te duiden.

Om kort te gaan, het geluid dat uit de ramshoorn komt is volgens Reik de stem van God zelf. (Vandaar de titel die Jacques-Alain Miller gaf aan de 18^e les van Lacans seminarie over de angst: "De stem van Jahwe"). Deze duiding - het bazuingeschal is de stem van God zelf - verheldert inderdaad heel wat onbegrijpelijke passages uit het Oude Testament. Een voorbeeld daarvan is het 19e hoofdstuk van de Exodus: "De verschijning van Jahwe op de Sinaï". Jahwe zegt er eerst tegen Mozes: "Ik kom tot u in een dichte wolk zodat het volk Mij met u hoort spreken en voor altijd vertrouwen in u zal krijgen". Maar wanneer Jahwe dan in een dichte wolk aan het topje van de rokende Sinaï-berg verschijnt, weerklinkt er alleen maar een "machtig bazuingeschal" waardoor alle mensen in het kamp beven van angst. Het volk hoort Jahwe wel degelijk met Mozes spreken en toch hoort het alleen maar het steeds luider wordende bazuingeschal. Summa: het geluid van de sjofar is de stem van God.

Om te begrijpen waarom de stem van God juist uit een ramshoorn klinkt, betreedt Reik inderdaad een erg duister gebied, namelijk dat van de totemistische voorgeschiedenis (van het Jodendom).

Freud had met zijn *Totem und Tabu* in 1912 de basiscoördinaten uitgetekend. Het thema van de (oer)vader bleef uiteindelijk het hele oeuvre van Freud doorkruisen. Zijn laatste grote publicatie noemt daarom, niet zonder een zekere logische genese, *Der Mann Mozes und die monotheistische Religion* (1939).

Maar reeds in juli 1901 schreef Freud aan zijn vriend Fließ: "Es scheint, daß Zeus unprünglich ein Stier war. Auch unser alter Gott soll zuerst, vor der durch die Perser angeregten Sublimierung, als Stier verehrt worden sein. Es gibt da allerlei zu denken, worüber noch nicht zu schreiben ist."⁶

⁶ S. Freud, *Briefe an Wilhelm Fließ 1887-1904, Ungekürzte Ausgabe*, S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1986, Brief 269 – 4 Juli 1901, p. 490.

Die gedachten zou hij dus jaren later wel neerschrijven, en wel verschillende keren. De *Probleme der Religionspsychologie* van Reik schrijven zich glansrijk in binnen de reeks antropologisch-historische studies vanuit de psychoanalyse in die periode.

Er moet een tijd zijn geweest waarin God als een oerrund vereerd werd. Men spreekt soms van een Oeros, maar deze naam is eigenlijk niet zo goed gekozen, want een os is een gecasteerde stier, terwijl het hier gaat over de aanbedding van een stier die alles behalve gecasteerd is. Een stiercultus ging de Jahwecultus dus vooraf. En van deze gehoornde God bleef uiteindelijk alleen de hoorn nog over als (fallus)symbool van de kracht en sterkte van deze God. De hoorn is altijd een sterk begeerde trofee geweest, omdat de macht en kracht ervan zouden overgaan op de nieuwe eigenaar/veroveraar.

Dat de stier een heel sterke indruk gemaakt heeft op het Joodse volk, blijkt duidelijk uit de wijze waarop hij opgeroepen wordt in de bijbelse geschriften. Het verhaal over de aanbedding van het gouden stierbeeld (Exodus 32) is hier illustratief. De 'jaloerse God' uit het Oude Testament werd echt razend toen hij zag hoe het volk dat dier als een god aanbad. Mocht Mozes toen niet bij zijn God bemiddeld hebben, zou deze met zijn brandende toorn het volk wellicht helemaal vernietigd hebben.⁷

In ieder geval, "als de god die oorspronkelijk door de Joden werd vereerd, een stier of een ram was, begrijpen we waarom zijn stem uit de hoorn van een ram weerklinkt.", schrijft Reik. "Jahwe brult niet meer, maar hij blaast op de ramshoorn".

Met die ramshoorn zou dus het wezenlijke van de totemistische voorgeschiedenis bewaard gebleven zijn, ondanks de verschuivingsarbeid (o.a. van de stier naar de ram) van de latere religieuze ontwikkeling. Eerst was de ram een totemdier. Pas in een latere fase krijgt de ram een bijzondere heiligheid als zoen- en schuldoffer.⁸ En de ramshoorn werd tot een blaasinstrument waarmee de stem van de oude totemgod kon worden nagebootst. Zoals verschillende totemstammen tijdens de offerfeesten maskers dragen van hun totemdier, zo zijn uiteindelijk de Joden op de sjofar gaan blazen om het geluid van hun totemgod na te bootsen. Op die manier identificeren de priesters die op de ramshoorn blazen zich in feite met hun oude god.

Op dit punt grijpt Reik terug op de mythe van de oerhorde uit Freud's *Totem und Tabu*. Het geluid van de sjofar herinnert aan een oude misdaad, aan de moord op de vadergod, en aan de nog altijd bestaande verzoeking om die zonde te herhalen. Het bazuingeschal roept het volk op om aan die aandrift te verzaken. Maar, zoals in een dwangneurotisch symptoom, klinkt de verzoeking zelf even sterk mee in de compromisvorming. In het Unheimliche geluid van de ramshoorn weerklinkt nog steeds het gebrul van de totemgod die wordt gedood. Daarom moet het signaal van de sjofar herhaaldelijk worden geblazen. Want het dreigende gevaar of de dringende nood waarop de sjofar wijst is werkelijk voorhanden: het bestaat uit het aandringen van de onbewuste tendens van vijandigheid en rebellie tegen de vadergod.

DE SJOFAR ALS ILLUSTRATIE VOOR DE STEM ALS OBJECT VOLGENS LACAN

Tijdens de twee belangrijke Joodse feestdagen, meerbepaald op Nieuwjaar en op de Grote Verzoendag, roept de ramshoorn het volk op om zich te bezinnen, zich te verbeteren, te gehoorzamen aan de Wet. Het is een bevel. Het pact met God moet worden vernieuwd, en het geluid van de ramshoorn herinnert daar steeds opnieuw aan.

Lacan formuleert het als volgt: "La voix dont il s'agit, c'est la voix en tant qu'impérative, en tant qu'elle réclame obéissance ou conviction. Elle se situe, non par rapport à la musique, mais par rapport à la parole."⁹

Die stem als object, waarvan de sjofar voor Lacan een illustratieve belichaming is, heeft dus niets te maken met een sonore of een muzikale dimensie die we zouden kunnen registreren. Ze is integendeel juist alomtegenwoordig in de stilte. Het is precies in de door de Ander geconstitueerde leegte (in de veroorzaking van het subject) dat de stem resonanceert.

De stem als object vinden we in de kliniek dan ook heel duidelijk terug bij de eenzame patiënten die zich in

⁷ Reik gaat uitvoerig in op deze passage uit de Exodus. Uiteindelijk blijkt de stier in de analyse van Reik niet alleen de voorloper van Jahwe te zijn, maar Jahwe zelf (in zijn oorspronkelijke gestalte). En nog verder blijkt (na de vadermoord) ook Mozes (de zoon) een gehoornde (stier) te zijn. De vernietiging van het gouden stierbeeld door Mozes is dan, in de lijn van de analogische (identifierische) reeks (totemgod-stier-Jahwe-Mozes-gouden stierbeeld) een tragische zelfdestructie. Lacan haalt deze analyse van Reik als voorbeeld aan om er het soms grenzeloos aandoende analogicon mee aan te geven.

⁸ Cruciaal voor het verstaan van de functie van de ramshoorn, is in deze context het verhaal van Abraham en Isaak! (Genesis 22). (zie o.a.: J. Lacan, *Des Noms-du-pères*, Seuil, Paris, 2005, p.90-101.)

⁹ J. Lacan, *Ibid.*, p. 319.

de stilte terugtrekken en lange monologen beginnen voeren met zichzelf. Bijvoorbeeld bij sommige slechthorenden, die zich, met een hypochondrische angst om helemaal doof te worden, steeds meer terugtrekken uit de buitenwereld. De stem kan voor deze mensen op korte tijd een bijna alles overheersend of bepalend object worden. Bij deze patiënten merken we duidelijk hoe weinig de stem met de sonore materie te maken heeft. Het is niet de sonore klank die de stem als object fundeert, maar wel de structuur van de talige Ander. Deze structuur constitueert namelijk een leegte die de stem als een object a kan belichamen. Volgens Jacques-Alain Miller zou Lacan de stem als partieel driftobject dan ook vooral op het spoor zijn gekomen via het fenomeen van het mentaal automatisme (Clérambault).¹⁰ Het is inderdaad in de kliniek van de psychose dat de relatie tussen het subject en de stem het meest op de voorgrond staat.¹¹

Als object a is de stem een effect van de betekenaar. Meer bepaald is het een rest die aan de talige Ander ontsnapt. Dat ze de Ander overschrijdt, kunnen we schematisch terugvinden in Lacans "graphie du désir", waarin de stem als effect verschijnt van de betekenaarsketting. Ze kan onmogelijk worden gesubjectieerd in het retroactieve effect dat de betekenis produceert. De stem neemt niet deel aan het betekenis-effect van het spreken. Maar we moeten de stem ook van het spreken zelf onderscheiden. In zekere zin is de stem juist wat aan het spreken ontsnapt. De stem als object is precies datgene wat niet kan worden gezegd, wat wegvalt. En het is in deze hoedanigheid (als rest) dat Lacan de stem invoert als een nieuw object, naast de borst, de faeces, de fallus en de blik, die ook allemaal een onherleidbaar tekort omringen.

Op gelijkaardige wijze heeft ook het geluid van de sjofar betrekking op iets waarvoor de woorden tekortschieten. Het heeft betrekking op een oerfenomeen dat precies aan de basis ligt van de taalontwikkeling, van het subject en het verlangen. Freud gaf dit oerfenomeen gestalte in zijn mythe van de moord op de oervader. Reik baseerde zich daarop om de betekenis van de ramshoorn te kunnen duiden. Het gaat om het pact met de dode, symbolische vader die de wet fundeert.

Met Lacan zouden we kunnen zeggen: "In den beginne was er de unaire trek...". "Le trait unaire est avant le sujet. *Au commencement était le verbe veut dire Au commencement est le trait unaire.*"¹² Het subject wordt gemarkeerd door de unaire trek van de betekenaar in het veld van de Ander. Het wordt een gedeeld subject. En, in de daardoor ontstane kloof tussen het verlangen en het genot, rest het object a.

De stem als object a, zoals belichaamd in de stoot op de sjofar, wijst ons op die kloof tussen verlangen en genot. Vandaar het sterke (angst)affect dat wordt opgeroepen door het blazen op de sjofar. Volgens Lacan modelleert het Unheimliche geluid van deze hoorn daarom de plaats van onze angst, nadat het verlangen van de Ander de vorm van een (Uber-Ich-)bevel heeft aangenomen. Maar tegelijk reikt het om die reden ook meteen de oplossing voor de angst aan, namelijk via de schuld of de vergiffenis.¹³ Hallelujah op de Grote Verzoendag.

---

¹⁰ J.-A. Miller, Jacques Lacan and the voice, in: *Psychoanalytical Notebooks 6: Representation and perception*, London, 2001, p. 97.

¹¹ Zie o.a.: P. Naveau, *Les psychoses et le lien social. Le noeud défait*, Paris, Anthropos, 2004, p.9-63.

¹² Lacan voegt er nog aan toe: "Tout ce qui est enseignable doit conserver le stigmate de cet *initium* ultra-simple. C'est la seule chose qui puisse justifier à nos yeux l'idéal de simplicité.", J. Lacan, *Le séminaire livre X, L'angoisse*, Paris, Seuil, 2004, p. 31.

¹³ "Il [le chofar] modèle le lieu de notre angoisse, mais observons-le, seulement après que le désir de l'Autre a pris forme de commendement. C'est pourquoi il peut jouer sa fonction éminente, à donner à l'angoisse sa résolution, qui s'appelle culpabilité ou pardon(...)", J. Lacan, *Ibid.*, p. 320.